

NIEUWSBRIEF

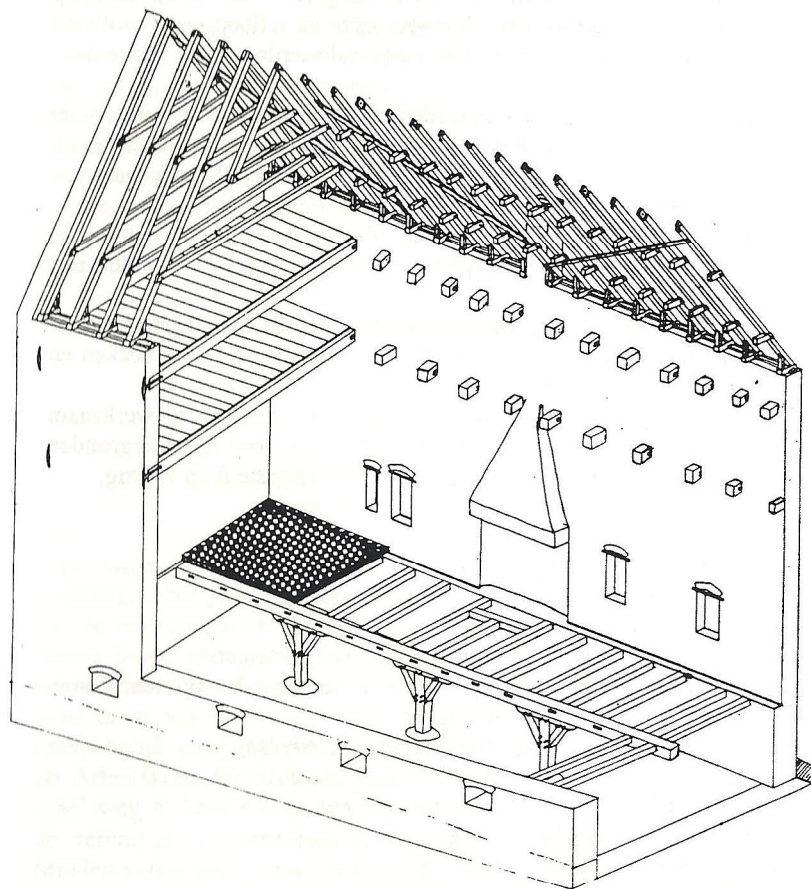
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 4

December 1992

VOORAANKONDIGING

De Stichting Bouwhistorie Nederland en de Academie van Bouwkunst te Amsterdam hebben het voornemen in het voorjaar van 1993 een cursus

Inleiding tot de bouwhistorie

te organiseren. Deze cursus is, zoals de titel al aangeeft, bedoeld als inleiding tot de bouwhistorie. De deelnemers kunnen zich na afloop geen volwaardig bouwhistoricus noemen. Daarvoor is een gespecialiseerde studie van enkele jaren nodig.

De cursus zal worden gegeven op de Academie van Bouwkunst te Amsterdam en omvat acht middagen, waarin steeds twee onderwerpen worden behandeld. De cursus wordt besloten met een stadswandeling en een bezoek aan een gebouw, dat gerestaureerd wordt. De begeleidende syllabus zal geen handleiding of leerboek zijn. De bijdragen geven vingervijzingen en richtingen, voornamelijk uitgaande van bouwkundige en historische gegevens, die de basis van het vak vormen.

Het jonge vak bouwhistorie kan nog niet putten uit een omvangrijke literatuur. De syllabus bevat daarom een overzicht van de meest relevante boeken en artikelen.

Deze cursus is bedoeld voor hen, die al in de monumentenzorg werkzaam zijn en de behoefte voelen om meer te weten van de historische achtergronden van het bouwen. Het maximale aantal deelnemers is vastgesteld op veertig.

Lesprogramma1. a) *Algemene inleiding*b) *Historische bouwkunde*

1. Het bouwen in het verleden (o.m. transport, steigers)
2. De structuur van het bouwbedrijf in het verleden (gilden, bouwloosden, bestekken, aanbestedingen)

2/3. *Materialen, bewerkingen (o.m. gereedschappen, merken)*

1. Hout
2. Natuursteen
3. Baksteen en mortels
4. Glas, glas-in-lood

4/5. *Constructies*

1. Hout
2. Metselwerk
3. Dakbedekkingen
4. IJzerconstructies

6. *Gebouwen*

1. Woonhuizen (constructie en indeling, daaruit af te lezen)

2. Landelijke gebouwen (id.)
7. *Onderdelen van gebouwen*
 1. Vensters
 2. Trappen, deuren, betimmeringen
8. *Afwerkingen*
 - Kleur en schilderijen, pleisterwerk en muurafwerkingen
- Onderzoek*
 - Aanpak van bouwhistorisch onderzoek

De cursus zal worden gegeven op woensdagmiddagen van eind maart tot begin juni 1993. De kosten zijn nog niet bekend, maar bedragen per deelnemer naar schatting, inclusief de syllabus, 600 tot 800 gulden voor de gehele cursus. Vooraanmelding is mogelijk bij het secretariaat van de SBN. Het aantal deelnemers is bepaald op maximaal veertig. Te verwachten is dat het aantal aanmeldingen dat aantal zal overschrijden. Bij overtekening zal de cursus herhaald worden. Nadere gegevens volgen zo spoedig mogelijk.

HAUSFORSCHUNG IN GÖRLITZ

Verslag van de "Tagung" van de
internationale Arbeitskreis für Hausforschung
in Görlitz, september 1992.

De internationale Arbeitskreis für Hausforschung hield van 7 tot en met 11 september 1992 haar jaarlijkse "Tagung", ditmaal in Görlitz in de zuidoosthoek van de voormalige DDR op de grens met Polen. De Arbeitskreis is, zoals de meeste leden van onze stichting zullen weten, een vereniging van bouwhistorici en volkskundigen die woonhuizen onderzoeken. Dus eigenlijk de internationale grote broer van onze eigen SBN. De Arbeitskreis is in 1949 gesticht en kwam aanvankelijk voort uit de hoek van de boerderij-onderzoekers. Het is begonnen als Arbeitskreis für deutsche Hausforschung maar in 1972 besloot men 'deutsche' weg te laten om er een internationale vereniging van te maken. Hoewel de vereniging internationaal is en leden in de meeste landen van West- en Midden Europa heeft, zijn verreweg de meeste leden Duitsers of Duitstaligen en is het nog steeds een Duits georiënteerde club. Dit moet echter geen beletsel zijn om er lid van te worden en hun congressen te bezoeken, want die zijn ongehoord interessant. Zelden treft men een zo grote club van specialisten bij elkaar, hetgeen meestal erg inspirerend en bevruchtend werkt. De Arbeitskreis is in de 80er jaren grotendeels overgestapt van boerderij-onderzoek naar onderzoek van stedelijke huizen. De thema's van de lezingen zijn interessant en de bezochte objecten vind ik zo mogelijk nog veel interessanter. Daarnaast

geven ze het 'Jahrbuch für Hausforschung' uit waarin vakmensen hun ei kwijt kunnen.

Deze voor ons zo nuttige vereniging hield hun congres dit jaar in Görlitz. De aanleiding om hier een congres te houden kan gezocht worden in de 'Wiedervereinigung' en de wens eens te kijken wat er nu voor interessante gebieden in het voor de meesten onbekende Oost-Duitsland zijn. Van de Nederlandse bouwhistorici kwamen slechts 4 personen, te weten Dirk de Vries, Ad van Drunen, Ronald Glaudemans en ondergetekende. Het was tevens een goede gelegenheid om collega's eens informeel te leren kennen. Het gezelligheidsleven in Görlitz was helaas zeer beperkt, op enige eigenaardige uitspanningen na zoals een middeleeuwse postsocialistische discotoren. Gelukkig was Polen dichtbij, waar Dirk hardnekkig probeerde om ook Poolse studerende jongeren enthousiast te maken voor de activiteiten van de Arbeitskreis. Aan beide zijden van de als grens functionerende Neisse bevond zich een grenspost. Deze situatie kan men in het Europa zonder grenzen toch als een zeldzaam geworden echte grens omschrijven, compleet met militairen met Kalashnikovs en niemandsland bovenop de sinistere brug. Aan de Poolse zijde staat een heel leger Oost Europese sjacheraars klaar om iedere willekeurige handel te bedrijven.

Het congres zelf werd door een zeer bont gezelschap van "Hausforschers" van diverse pluimage bezocht, waaronder zich een groot aantal interessante en kleurrijke persoonlijkheden bevond. Na deze sfeerbeelden, die echter wel een goede indruk geven van het congres in Görlitz, moet nu de meer serieuze kant aan de orde komen.

De lezingen waren in twee groepen verdeeld en werden simultaan gehouden. De ene groep ging over Görlitz en haar geschiedenis en economie in het verleden; de andere groep handelde over het thema "Gaststätten" in het algemeen, hetgeen meestal over historische herbergen in Westduitsland ging.

Ik vond het een zeer goed idee om de economie bij de huizenbouw te betrekken. Men probeerde de voor Görlitz zeer belangrijke lakenproductie en de brouwnijverheid te bespreken en deze ook in de huizen te situeren. Dit laatste bleek echter zeer moeilijk te achterhalen, maar is mijns inziens wel van belang om de huizen te kunnen begrijpen. Ook bij de studie van huizen elders moet serieus geprobeerd worden om uit te vinden waar in de huizen eventuele industriële activiteiten plaats gevonden hebben en wat voor een invloed dit op de bouw uitoefent.

De lezingen waren van zeer verschillende kwaliteit, hetgeen ondermeer samenhang met de onbekendheid van de capaciteiten van allerlei plaatselijke lezinghouders. Hieronder waren echter ook uitschieters naar boven, zoals de voortreffelijke lezingen van Prof. Lemper en die van Horst Kranich, die tevens de plaatselijke organisator was. Ook de later ingelaste lezingen van mevrouw Dr. Milena Hauserova en haar moeder van de Technische Hogeschool en de

Tsjechische Rijksmonumentenzorg, over steden in Bohemen, waren zeer verrassend. Daarnaast waren er nog twee Tsjechen, J. Vareka en J. Scheybal, die de zogenaamde Umgebinderhäuser in Bohemen bespraken.

De deelnemende Tsjechen bevonden zich in een voor Oost Europese wetenschappers kenmerkend isolement en zijn nogal afgesloten van modern westers onderzoek. Zij grepen deze gelegenheid aan om zich wetenschappelijk internationaal te oriënteren. Met hen zijn door de aanwezige Nederlanders goede contacten gelegd, die in de toekomst hopelijk tot een goede samenwerking uitgebouwd kunnen worden, bijvoorbeeld mogelijk in het kader van een Tempusproject.

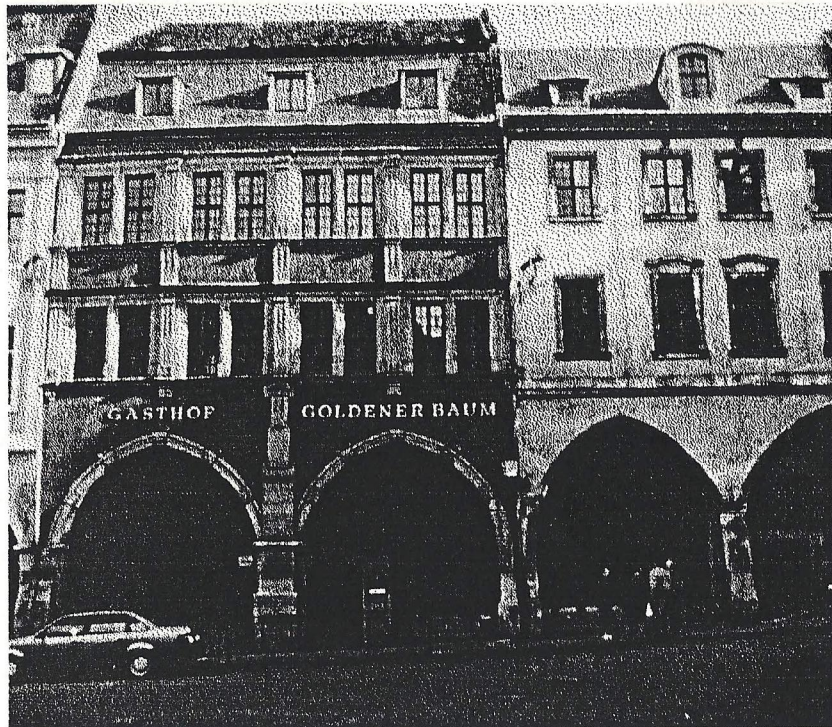
Naast deze lezingen ging het er vooral om kennis te maken met de fantastische architectuur die zich in Görlitz bevindt. Er was een uitgebreid excursieprogramma opgesteld waarin dat goed mogelijk was.

Görlitz ligt aan de Neisse en het deel van de stad ten oosten van deze rivier ligt sinds 1945 in Polen. De oude kern van de stad ligt echter aan de Duitse kant. Deze middeleeuwse kern is bijna geheel intact gebleven en niet door oorlogschade geteisterd en ook niet door de inbouw van allerlei moderne winkels. Opvallend is de slechte staat van onderhoud van de huizen in de binnenstad. Sinds de "Wende" staat wel 40% van de ruimte in de binnenstad leeg, hetgeen het gevolg is van activiteiten van Westduitse speculanten en niet opgehelderde eigendomsverhoudingen. Niemand weet van wie de huizen nu eigenlijk zijn en in afwachting van de definitieve vaststelling van de eigenaar voelt niemand zich verantwoordelijk en wordt er helemaal geen onderhoud meer gepleegd.

De stad is op een rotsachtige hoogte gebouwd, waardoor de huizen gemakkelijk onderkelderd konden worden. Heel bijzonder is de Untermarkt, waar de huizen enorme stenen galerijen met gotische bogen bezitten. Deze onder de huizen gelegen galerijen springen, ten opzichte van de rooilijnen in de op de Untermarkt uitkomende straten, naar voren. Dat zou erop wijzen dat de huizen aan de Untermarkt oorspronkelijk de diepte van de galerij teruggelegen hebben. Bij de bouw van de galerij op de openbare grond zijn ze een paar meter naar voren gesprongen. Een dergelijke ontwikkeling vermoedt men ook bij middeleeuwse huizen in Tsjechische steden¹.

De huizen in de stad zijn tegenwoordig bijna allemaal grote dwarse huizen met de nok evenwijdig aan de straat, waardoor ze uiterlijk op het eerste gezicht een geheel andere indruk maken dan de huizen in onze streken. Ook hier bedriegt de schijn. De huizen zijn oorspronkelijk in de 13de (?) en 14de eeuw opgezet als diepe huizen met de nok haaks op de straat en met mandelige muren

¹ Milada Radová-Stikova, 'Ke stavebni technologii stredovekehp domu (Zur Bautechnologie des mittelalterlichen Hauses)', *Husitsky Tabor* 10 (1988-1991).

Afb. 1 Huizen aan de Untermarkt te Görlitz (foto R.G.).

De naaldhouten balklagen liggen allemaal nog evenwijdig aan de straat en horen bij een diep huis. Deze balklagen zijn nog ten dele middeleeuws en zezijn net als de plafonds dikwijls prachtig beschilderd. Ook zijn er plafonds waarbij de planken om en om iets terugspringen. Dergelijke plafonds lijken heel veel op de plafonds die overal in Polen en met name in Thorn in het voormalige Oost-Pruisen voorkomen².

Achter de diepe huizen bevinden zich smallere achtervleugels, die als representatieve luxe woonruimten beschouwd kunnen worden. In sommige gevallen waren hier ruimten met prachtig beschilderde tongewelven. Deze ruimten staan wel bekend als 'der grüner Raum'. De benaming zou afgeleid zijn van de zucht naar natuur, die zich uitte in de naturalistische taferelen die hier afgeschilderd waren. Deze achtervleugels laten zich vergelijken met de zogenaamde Seitenflügel in Lübeck en de in vorm bredere achterkamers van middeleeuwse

² J. Tajchman, *Stropy drewniani w Polsce. Propozycja systematyki* (Wooden ceilings in Poland. A proposed classification) (Warszawa 1989).

huizen in Nederland, die ook als luxe representatieve woonvertrekken gezien kunnen worden.

In de 16de en 17de eeuw vond er een soort overwelvingsrage plaats, waarbij ondermeer de begane grond, de lange gangen, de representatieve achtervleugels en de binnenplaats overwelfd werden. Deze laatste was vaak enorm hoog en betekende een representatieve zeer statige ruimte. Dergelijke overwelingen ziet men bijvoorbeeld ook in Tsjechische steden³ en in Buda (de bovenstad van Budapest) en lijkt mij toch een typisch Midden-europees verschijnsel van deze tijd te zijn. Men ziet laatgothische ribgewelven, tongewelven, Boheemse gewelven. In sommige gevallen kon duidelijk vastgesteld worden dat de overwelingen secundair aangebracht waren, omdat de balken boven de gewelven ten dele nog aanwezig waren.

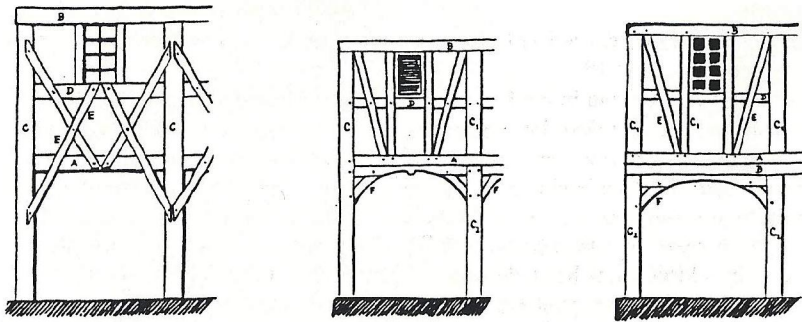
In 1717 was er een enorme brand waarin het grootste deel van de binnenstad uitgebrand zou zijn. Dit was de aanleiding om nu toch maar alle nokken te draaien. De eigenlijke motivatie is natuurlijk een architectonische. Dit is de tijd dat er in Nederland overal lijstgevels met schilddaken tot stand komen die de oude topgevels vervangen. Het betreft eigenlijk een vergelijkbare ontwikkeling. De draaiing van de nok is mij ook opgevallen in sommige Oostzeesteden, zoals Stralsund, waar dit ook regelmatig voorkomt in de 18de eeuw. In deze tijd wil men hoge daken vanaf de straat zien en lijsten en symmetrie. Het typische is dat de balklagen bijna overal nog evenwijdig op de straat liggen. Men moest daarom nog speciaal extra trekbalken haaks op de oude balken aanbrengen om de zijwaartse krachten van de grote 18de-eeuwse dwarse kappen op te kunnen nemen.

Opvallend zijn verder nog de grootscheepse ingewikkelde onderkelderingen onder de huizen. Meestal waren er meerdere kelders, die allen een verschillend nivo hadden. Soms zaten er zelfs meerdere kelders letterlijk onder elkaar. Het betrof meestal diepe kelders met tongewelven, die middels houten bekisting voor stenen en mortel gemaakt waren. Mijns inziens was een groot deel van deze onderkeldering secundair en pas in de 16de eeuw en later aangelegd. De functie van deze kelders kon niet geheel opgehelderd worden; er werd wel gedacht aan een connectie met het bierbrouwen, maar dit is niet zeker.

Ook zijn er excursies naar het omliggende platteland gehouden, waar men de zogenaamde 'Umgebinderhäuser' aantreft⁴. Bij deze huizen vindt men een verwarmbaar vertrek, de zogenaamde Stube, die in blokbouw is uitgevoerd. De blokbouw komt veel voor in Midden- en Oost-Europa en heeft mijns inziens onder andere te maken met het veel koudere klimaat in de winter. Steeds is het woondeel of de verwarmbare ruimte in blokbouw uitgevoerd en de rest van het

³ Als noot 1.

⁴ J. Vareka en J.V. Scheybal, *Podstavkovy dum v cechach* (Das Umgebinderhaus in Böhmen) (Donum 1992).

Afb. 2 Verschillende constructies van de galerijen van 'Umgebinderhäuser' (bron: zie noot 4).

huis niet. De rest van het huis is dan met stijlen en vakwerk gebouwd. Voor de blokbouw van de Stube wordt is een rudimentaire galerij aangebracht, die gewoon voor de blokbouw als het ware opgeplakt is. Dergelijke huizen zouden al sinds de 16de eeuw in Noord-Bohemen voorkomen.

Sommige onderzoekers zien in de blokbouw een Slavische bouwtraditie en in het vakwerk een meer westerse, Germaanse traditie en het 'Umgebinderhaus' zou een versmelting van deze tradities zijn. Vareka en Scheybal zien dit anders. Aanvankelijk zou het blokbouwhuis geen verdieping kennen. Toen hieren verdieping opgezet werd kon dit geen blokbouw zijn, omdat de blokbouw van de begane grond dit constructief niet zou kunnen dragen. Daarom werd er een vakwerkverdieping op de oude blokbouw gezet, welke door de stijlen van de galerij vóór de blokbouw gedragen moest worden. Op deze manier zou het 'Umgebinderhaus' ontstaan zijn.

Men kan echter twijfelen aan de constructieve noodzaak van een vaak rudimentaire galerij, die gewoon vóór de blokbouw als het ware opgeplakt is. Bovendien bestaan er ook Umgebinderhuizen die geen verdiepingen hebben, zodat dat constructieve argument in die gevallen vervalt.

Mijns inziens moet deze bouwwijze strikt functioneel en architectonisch benaderd worden. Er kan dan nog een andere verklaring gevonden worden. In de grote steden, zoals Görlitz, bestonden al in de middeleeuwen galerijen vóór de stenen huizen aan de Markten. In kleinere steden, waar houten huizen stonden, zoals bijvoorbeeld in Liberec in Noord-Bohemen, werden deze galerijen in hout geïmiteerd.

Ook op het platteland werden deze galerijen van de steden geïmiteerd en aan boerderijen gebouwd, om ze zo meer representativiteit te verlenen. Ze werden aanvankelijk als een echte galerij gebouwd. Mogelijk zaten ze net als de huizen in de steden aan de voorkant - de topgevelzijde - van een diep huis, dat haaks op de weg stond. Dergelijke vormen heb ik in ieder geval wel bij 17de-eeuwse

woonhuizen van boerderijen in het voormalige Oost-Pruisen gezien (in de buurt van Danzig). Ook in die streek zijn er steden waar diepe stenen huizen met galerijen zijn, met name in het marktgebied (Heilsberg en Allenstein). In kleine landstadjes aldaar zijn deze huizen en de bijbehorende galerijen van hout uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld in Friedland (Markt 19)⁵. Volgens mij zijn deze ontwikkelingen in deze beide gebieden grotendeels synchroon aan elkaar.

Later in de 18de eeuw, toen de boerderijen vaak evenwijdig aan de weg werden gebouwd om te voldoen aan het 18de-eeuwse dwarse huis ideaal, werden de galerijen om het hele representatieve woondeel heen gebouwd. Dit was uit praktische overwegingen in blokbouw uitgevoerd, omdat dat warmer was. Op deze wijze kwam de combinatie blokbouw houtskelet-galerijbouw tot stand. De galerij bleef uiteindelijk in rudimentaire vorm als een opgeplakt siermotief over dat constructief geen enkele functie had. Deze vorm van het 'Umgebinderhaus' bleef in dit gebied en Bohemen bijzonder populair en werd in een romantisch-nostalgisch getinte historische visie gezien als de karakteristieke bouwvorm van dit gebied.

Een zelfde ontwikkeling ziet men ook in het voormalige Oost-Pruisen waar de boerderijen in de 18de en 19de eeuw eveneens dwars gebouwd worden⁶. Daar gaat de galerij dan naar het midden van het huis en blijft als een echte galerij bestaan die een symmetrische ingangspartij vormt. In alle gevallen is de galerij een stads motief, dat in zeer groot gebied door de landelijke architectuur gevolgd wordt en geen bewijs voor de voortdoring van Germaanse of Slavische bouwwijze. Zo ziet men ook de grote culturele invloed van de stadse mode op het platteland en dat boerderij- en stedelijk woonhuisonderzoekers niet apart van elkaar moeten werken.

De jaarlijkse ledenvergadering had ook tijdens het congres plaats, alwaar Dirk de Vries, die reeds in het zogenaamde Arbeitsausschuss zat, tot grote vreugde van de aanwezige Nederlanders tot vice-voorzitter werd gekozen. Het bleek duidelijk dat hij bij uitstek geschikt is voor deze functie, omdat het merendeel van de leden persoonlijk een groot vertrouwen in hem stelt, aangezien hij door hen informeel benaderd werd over de toekomst van de Vereniging. Ook werd hij in deze hoedanigheid door zeer velen aangesproken om tot verdere bestuurlijke hervormingen over te gaan.

Al met al was het een buitengewoon leerzaam en interessant congres waar ik heb mogen kennis maken met voor mij vrij onbekende Midden Europese architectuur en waarvan ik een hoop geleerd heb. Ik wil hierbij de Nederlandse bouwhistorici, die nog geen lid zijn van de Arbeitskreis, oproepen om dit wel te worden en ook hun congressen te bezoeken, om op die manier hun professionele kennis bij te houden en uit te breiden. Overigens wordt volgend jaar het

⁵ K. Hauke, *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreussen* (Tübingen 1967).

⁶ Bijvoorbeeld in Marynowy (Marinau), ten zuiden van Nowy Dwor.

congres van de Arbeitskreis van 7 tot en met 12 juni 1993 in Gent gehouden, waarbij het voor Nederlanders toch gezien de geringe afstand en de taal geen probleem kan zijn om dit te bezoeken; komt allen!

Frank van der Waard

Het adres van de Arbeitskreis für Hausforschung: Freilichtmuseum Sobernheim, Postfach 18, D-6553 Sobernheim/Nahe.

BOEKBESPREKING

De Breede Merct. De Grote Markt (te Groningen) vanaf de middeleeuwen tot 1945.

De Nederlandse steden, waar gestructureerd bouwhistorisch onderzoek verricht wordt, zijn op de vingers van één hand te tellen. De groei van het gemeentelijk bouwhistorisch onderzoek blijft ver achter bij die van de archeologie. Hoe dit komt laat zich raden. De onbekendheid van de bevolking en de bestuurders met het fenomeen bouwhistorie speelt hierin zeker een belangrijke rol. De Stichting Bouwhistorie Nederland werkt landelijk aan de promotie van de vakdiscipline. Er zal nog veel werk verzet moeten worden om het begrip bouwhistorie algeheel ingeburgerd te krijgen.

Om tot gemeentelijk bouwhistorisch onderzoek te komen, zullen plaatselijke instellingen, werkgroepen en individuele mensen veel pionierswerk moeten verrichten. Zij moeten de overheid, de bevolking en de bouwwereld bekend maken met deze vorm van historisch onderzoek, de voordelen ervan aantonen en de vooroordelen wegnemen. Zij staan voor de bijna onmogelijke taak onderzoek financieel en praktisch mogelijk te maken, het onderzoek vaak zelf uit te voeren, het gelijktijdig uit te werken en last-but-not-least de resultaten naar buiten te brengen in de vorm van tentoonstellingen en publicaties. Ga er maar aan staan!

Onlangs is in Groningen zo'n huzarenstukje geleverd. De aanwezigheid van het universitair Instituut voor kunst-, architectuurgeschiedenis en archeologie in deze stad is hier mede van belang. Frank van der Waard, als AIO'er werkzaam bij de RUG, is de trekker geweest van het onderzoeksproject van de middeleeuwse Groninger stadshuizen. De eerste bevindingen van het onderzoek zijn naar buiten gebracht in de vorm van een tentoonstelling en het boekwerkje dat hier besproken wordt.

Dat het pionierswerk vaak onder moeilijke omstandigheden verricht is, laat zich aan het boekje aflezen. Zowel tekst, tekeningen en vormgeving mogen dan wel niet overal even zorgvuldig zijn uitgevoerd, de prestatie is er niet minder om. In Groningen is een basis gelegd voor gestructureerd van overheidswege uit

Afb. 3 Plattegrond van de Grote Markt te Groningen met de datering van de huizen, naar de gegevens van Van der Wal, aangevuld en bewerkt (bron: 'De Breede Merct').

te voeren bouwhistorisch onderzoek!

De Breede Merct gaat over de huizen rondom de Grote Markt te Groningen. In 1945 is een aanzienlijk deel van de bebouwing aan en nabij dit plein door oorlogsgeweld verwoest. Door H. van der Wal van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn in de huizen opmetingen en documentaties verricht, alvorens heel het historisch gebouwenarchief naar de puinstortplaats werd afgevoerd. De resultaten van dit bouwhistorisch onderzoek avant-la-lettre worden in het boekje gepubliceerd. De tekeningen zijn van groot belang voor het woonhuisonderzoek in Nederland en voor de nederzettingsgeschiedenis van Groningen. Door het promotieonderzoek van Van der Waard zijn de tot voor kort in vakkringen nagenoeg onbekend gebleven documenten nu toegankelijk. Het grote belang van de tekeningen rechtvaardigt een meer gedetailleerde uitgave op een grotere schaal (min. 1:500) dan in het hier beschreven boekwerkje.

Dergelijke grote kaalslaggebieden als in het hart van de stad Groningen bieden ideale gelegenheden voor bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. Hier kunnen, beter dan bij onderzoeken in afzonderlijke huizen, de onderlinge relaties tussen de huizen, de percelering en de ondergrond bestudeerd worden. De ontwikkeling van de stadshuizen heeft immers direkt te maken met de ondergrond waarop ze staan, de waterhuishouding en de wijze van verkaveling. Het versteningsproces, de verdichting en samenvoeging van de afzonderlijke

gebouwen zijn onderzoeksthema's die in de dagelijkse praktijk van het bouw-historisch onderzoek te weinig aan de orde kunnen komen.

We moeten helaas vaststellen dat het Groningse voorbeeld in de jaren vijftig en zestig bij de enorme stadssaneringsprojecten in het land nauwelijks navolging heeft gekregen. Grote delen van de Nederlandse binnensteden zijn hierdoor voor historisch onderzoek verloren gegaan. Nu in enkele steden het bouwhistorisch onderzoek gestructureerd wordt uitgevoerd, kan onderzoek van bouwblokken en aaneengesloten huizenrijen wel worden uitgevoerd. Een goed voorbeeld van een dergelijke aanpak is het nabij de Groninger Markt gelegen Wolters-Noordhoffcomplex, waar een bouwhistorisch onderzoek van vier naast elkaar gelegen panden een goede aanvulling is op het werk van Van der Wal. De resultaten zijn dan ook terecht in het boekje meegenomen.

Het grootschalige bouwblokonderzoek kan moeilijk zonder archeologisch bodemonderzoek. Samenwerking tussen beide onderzoeksdisciplines en combinatie van de onderzoeksresultaten leveren een aanzienlijke meerwaarde op. In Groningen moet een dergelijk samenwerkingsverband mogelijk zijn. In het boekje is hier vast een voorproefje op genomen door de resultaten van het archeologische onderzoek van het Prefectenhof mee te nemen.

Aanvullende gegevens zijn verkregen uit bestudering van topografisch materiaal zoals oude foto's en prenten. Een aantal is in het boekwerkje afgebeeld. Daarnaast, zo stellen de schrijvers, werd veelvuldig gebruik gemaakt van onderzoeksresultaten uit Noord-Duitsland, met name Lübeck.

Op dit punt ontstaan mijn bezwaren tegen de inhoud van het boek. Niet altijd is even duidelijk welke bronnen er ten grondslag liggen aan de beweringen. Zijn het eigen waarnemingen of documentaties van door anderen uitgevoerde veldonderzoeken, interpretaties en dateringen van Van der Wal, vergelijkingen met andere Oostzee steden of zijn het hypothesen? Voor een lezerspubliek dat bestaat uit geïnteresseerde leken is dit niet zo relevant; zij willen vooral een duidelijk beeld krijgen van de Groninger Markt in vroeger tijden. Vakgenoten, voor wie alleen al omwille van de documentaties van Van der Wal deze uitgave aan te bevelen is, kunnen met de tekst echter weinig aanvangen.

Het manco van het boekje is mijns inziens dat het een te brede lezersgroep probeert te bereiken. Hiermee lopen de initiatiefnemers het risico beide doelgroepen mis te lopen.

Het verkopen van bouwhistorisch onderzoek aan het brede publiek vraagt om een vlotte, journalistieke pen en eenvoudig leesbare tekeningen in samenhang met de tekst.

Voor vakgenoten is het onderzoek in Groningen van een te groot belang om op deze beperkte wijze te worden gepubliceerd. De documentaties van Van der Wal vragen om verdere uitwerking en aanvulling in de diepte door archeologisch onderzoek en in de breedte door bouwhistorisch onderzoek in panden en bouwblokken in de gehele oude binnenstad van Groningen.

Met veel belangstelling kijk ik daarom uit naar het proefschrift van Van der Waard. Tot die tijd zal ik *De Breede Merct* regelmatig ter hand nemen en ik hoop dat anderen dat ook zullen doen.

A. van Drunen

Lida Bos, Albert Reinstra en Frank van der Waard, *De Breede Merct. De Grote Markt (te Groningen) vanaf de middeleeuwen tot 1945* (Groningen 1991), 47 pagina's, ISBN 90 367 0289 5. Uitgave: Instituut voor Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

REACTIES

Het Hof van Zevenbergen te 's-Hertogenbosch

In de Nieuwsbrief van de Stichting Bouwhistorie Nederland wordt in de juni-uitgave, nummer 2, een artikel gewijd aan de restauratie van *'Het Hof van Zevenbergen te 's-Hertogenbosch'* onder de noemer *'Bouwhistorisch onderzoek en de restauratiepraktijk'*. Als bouwcombinatie en als architect hebben wij behoefte daarop te reageren, omdat in het artikel een aantal onjuistheden en zelfs een aantal onwaarheden staan en omdat er op de bouwcombinatie van vijf aannemers, op de uitvoerders en op de architect grove kritiek wordt geuit die enerzijds in een breder kader moet worden geplaatst en anderzijds moet worden weerlegd.

Het artikel doorlezend komen wij tot de volgende opmerkingen: het complex was al bij aanvang van de restauratie danig aangetast en wel door het vroegere gebruik, doordat het gedeeltelijk in "gebruik" is geweest bij de kraakbeweging en doordat het gedurende geruime tijd niet volledig glas- en waterdicht is geweest. Het onderzoeksrapport heeft uiteraard zijn waarde en positieve invloed gehad, omdat daarin een aantal historische gegevens zijn opgenomen welke bij het restauratieplan zijn betrokken, zoals:

- behouden en versterken van de hoofdstructuur;
- slopen van niet van belang zijnde aanbouwen;
- slopen van trappenhuisen uit de Weeshuisperiode;
- volledig in het zicht brengen van de laatgotische boogstelling en
- het aanbrengen van een onderdoorgang naar het achterterrein.

De meeste, zo niet alle, hierboven genoemde punten zouden echter ook zonder onderzoeksrapport uitgangspunt bij de restauratie zijn geweest.

Er werd een schetsplan (definitief ontwerp) ontwikkeld, dat door de auteur als *'redelijk en aanvaardbaar'* bestempeld wordt. Er wordt daarna een bestek-tekening gemaakt en ook in die fase worden er in overleg met de Bouwhistorische Dienst verfijningen aangebracht. Zelfs bij de gewijzigde aanvraag voor

bouwvergunning worden naar aanleiding van gevonden bouwsporen nog aanpassingen doorgevoerd. Met de gemeente als supervisor van het projekt wordt dan de afspraak gemaakt dat de Bouwhistorische Dienst haar onderzoek in een bepaalde periode zal afronden om tijdens de uitvoering geen onnodig oponthoud te laten ontstaan. De bouwcombinatie is daar zelfs zeer coulant in geweest en heeft haar volledige medewerking gegeven om ook na de afgesproken periode nog aanvullend onderzoek te doen. Tot hier toe is er volgens partijen niets aan de hand. De Bouwhistorische Dienst is zelfs enthousiast omdat zij vooraf alle gelegenheid heeft gekregen om onderzoek te doen, haar gegevens heeft kunnen aandragen en die ook nog in het ontwerp heeft zien opnemen. De architect is tevreden omdat hij op grond van externe gegevens het definitieve plan heeft kunnen samenstellen en de bouwcombinatie is tevreden omdat zij weten wat er gemaakt moet worden en niet met verassingen tijdens de bouw worden geconfronteerd.

Dan volgt een opsomming van kritiek welke zijn weerga niet kent. Na de verleende bouwvergunning begint de bouwcombinatie gewoon met de sloopwerkzaamheden, het verwijderen van zaken welke niet "des monuments" zijn, zoals dat in het bouwbestek was opgenomen. Van een *'onwaarschijnlijke voortvarendheid'* was absoluut geen sprake en de zinsneden *'(...) alles te slopen wat men "rot" vond'* slaat nergens op. Alle te slopen en gesloopte onderdelen waren inderdaad zo slecht dat zij niet meer gehandhaafd konden worden. *'Ramen, deuren, plafonds, betimmeringen en stucwerkschouwen verdwenen op de container'* omdat deze niet meer bruikbaar waren. Op het verwijderen van stucplafonds komen wij later nog terug. Betimmeringen waren er nauwelijks meer aanwezig; de meeste betimmeringen zijn in de kraakperiode gebruikt voor het kampvuur. Er is nog een restant van een stucwerkschouw achter een voorzetwand gevonden en deze is in overleg met de gemeente niet meer teruggebracht (er ontbraken teveel gegevens van de bestaande).

Dat *'het gebouw een seizoen lang "open" [stond] voor weer en wind, omdat men diende te wachten op de definitieve bouwvergunning'* is niet juist, althans niet aan de bouwcombinatie te verwijten. Het gebouw is een hele tijd voordat men met de restauratie kon aanvangen onbewoond/niet in gebruik geweest. Het was in die periode zoals al eerder aangehaald niet glas- en waterdicht. Voor de aanvang van de restauratiewerken zijn door onbekenden de loden en zinken onderdelen aan de buitenkant van het gebouw ontvreemd waardoor de neerslag naar binnen toe zijn vrije loop kreeg. Inderdaad: *'De gevolgen waren aanzienlijk'*; het gebouw was *'door en door nat'*. De toevoeging *'door en door rot'* komt voor rekening van de auteur. Het zal duidelijk zijn dat door jarenlange invloed van neerslag, wind, vocht, duivenuitwerpselen e.d. een aantal onderdelen zwaar was aangetast en zelfs verrot. Schimmels, zwammen en insecten als de bonte knaagkever hadden vrij spel.

Het is nooit de bedoeling geweest om de 15de-eeuwse kap te slopen en deze behoefde dan ook niet *'gered [te] worden'*. Wel bleek dat de daksporen aan de dakvoet volledig verrot waren en tot de eerste wormbalk vernieuwd moesten

worden. *'Met het hieronder gelegen unieke 17de-eeuwse stucplafond liep het minder goed af. Nadat men het moedwillig (!) zó nat had laten worden dat restauratie financieel niet meer haalbaar werd geacht, werd het gesloopt om later te worden vervangen door een kopie'*. Het plafond heeft men (de bouwcombinatie) absoluut niet moedwillig nat laten worden; dit was een proces van de voorgaande jaren. Na onderzoek naar de kwaliteit van het plafond en de draagconstructie is er offerte uitgebracht voor het restaureren van het oorspronkelijke stucplafond; de kosten hiervan bedroegen f. 803.000,- exclusief de (gedeeltelijke) vervanging/vernieuwing van de draagconstructie. In totaliteit een bedrag van meer dan f. 1.000.000,-. Dit was financieel niet haalbaar, mede omdat er geen extra subsidiegelden voor beschikbaar konden worden gesteld. Men moet zich dan ook als Bouwhistorische Dienst bij de uiteindelijke beslissing tot sloop neerleggen en niet in het artikel een aantal beweringen op papier zetten die pertinent niet waar zijn. *'De kopie werd nooit aangebracht'* is maar gedeeltelijk waar. Aan de hand van de door de Bouwhistorische Dienst in het werk gedocumenteerde gegevens zijn de oorspronkelijke profielen bij één van de aannemers op de werkplaats nagemaakt en later in het werk aangebracht. In verband met het maken van een gang is in 2 van de 7 traveeën een aangepast patroon aangebracht. *'Men volstond met een paar plakprofieltjes van de Sierpleisterspecialist!'* is een onwaarheid van de eerste orde en geeft de frustratie aan van de Bouwhistorische Dienst en dit soort uitlatingen worden niet in dank afgenomen; het is mede hierdoor dat de bouwhistorici wel eens als lastig worden ervaren.

Dat de *'door de bouwhistorici aangedragen ontdekkingen (...) werden (...) genegeerd of zelfs eenvoudigweg gesloopt'* zijn vage beweringen en zouden verder onderbouwd moeten worden; anderzijds zijn deze nooit op één van de 30 bouwvergaderingen ingebracht.

'(...) de geprofileerde dagkanten van de opnieuw te openen poortdoorgang [werden] vrijgelegd, zo gaaf dat opknappen niet eens nodig was' en toch werden zij gesloopt omdat de opening meer naar links had gezeten volgens de bestektekening. Er kan bij de sloop iets mis zijn gegaan, doch de opening is op de oorspronkelijke plaats met de oorspronkelijke detaillering aangebracht. Dat *'het muurwerk (...) op zeer grove wijze in een moderne steen vernieuwd [werd] en vervolgens afgepapt met specie'* bestrijden wij, alhoewel het inboeten plaatselijk zeker beter had gekund als er meer middelen ter beschikking hadden gestaan. *'Ook de borstwering met dubbele muizentand werd gesloopt omdat deze rot werd geacht'*. Als de borstwering is gesloopt dan is dat gebeurd op die plaatsen waar dat nodig was; er kan bij het herstel iets niet goed gegaan zijn, wij vernemen dit vanuit het artikel.

'Kortom de restauratie werd één grote aaneenschakeling van blunders omdat men categorisch weigerde gebruik te maken van de wel degelijk aanwezige en aangeboden vakkennis van de bouwhistoricus'. Hier worden met drie regels alle bij de bouw betrokken partijen voor schut gezet door een (externe) medewerker van de Bouwhistorische Dienst, die trouwens wel als woordvoer-

der van de Dienst optreed en die niet één keer tijdens de bouw contact met de architect heeft opgenomen, maar wel de pretentie heeft om in een artikel in de Nieuwsbrief, waarvan hij zelf in de redactie zit, de nodige onzin te publiceren waardoor de lezers een heel verkeerd beeld van de werkelijkheid wordt gegeven.

Voorstel 'om het houtskelet van het hoofdgebouw te reconstrueren om hiermee de 15de-eeuwse balklagen voor vervanging te behoeden (...)'. Het houtskelet van het hoofdgebouw zou al hersteld worden en vervanging van een aantal moerbinten en kinderbinten was noodzakelijk vanwege de te lichte dimensionering bij herbestemming van het gebouw als kantoor en deels door aantasting. Er zijn in het geheel geen 'nieuwe tekeningen (...) gemaakt' van de vloerconstructies e.d.; alleen werktekeningen van de sleutelstukken, muurstijlen en korbeels. De opmerking 'te zwaar gedimensioneerde "kopieën"' getuigt van te weinig constructief inzicht en kennis. De constructeur heeft de minimum maat van de draagconstructie vastgesteld, rekening houdend met het op de begane grond toepassen van muurstijlen en korbeels. De zinsnede 'men [hing] vervolgens sleutelstukken, muurstijlen en korbelen aan de moerbalken' is dan ook volledig uit de lucht gegrepen. De sporen in het metselwerk waar destijds de muurstijlen hebben gezeten waren aanwezig, zelfs een natuurstenen console was op één plaats nog aanwezig.

'Als apotheose vond een ingrijpende herindeling van de voorgevel van het complex plaats'. Reconstructie van de 17de-eeuwse situatie ten koste van de 18de-eeuwse ingangen van jongens en meisjes uit de Weeshuisperiode. Over de restauratie van de voorgevel (aan de Keizerstraat) is veel te doen geweest. Er zijn dienaangaande verschillende opties geweest waarbij toch het 19de-eeuwse karakter behouden diende te blijven. Dat de historische gegevens zouden zijn misbruikt teneinde de 'verandering van de oorspronkelijke plannen erdoor te krijgen' is absoluut onjuist. 'Het historisch gegroeide aanzicht van het gebouw (...) werd eenvoudig genegeerd en weggerestaureerd'. Ook hier blijkt duidelijk de frustratie van de Bouwhistorische Dienst die voor handhaving van de architectuur uit de Weeshuisperiode was, met handhaving van alle deurpartijen. Na overleg met de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is uiteindelijk het 19de-eeuwse karakter van de gevel behouden en o.i. is de symmetrie in de gevel versterkt en heeft het complex een eenduidige en duidelijke toegang gekregen op de plaats van de oorspronkelijke poort, welke is gerestaureerd naar de gevonden bouwsporen.

'Tot overmaat van ramp werd ook de grote gevelsteen van het "Roomsche Weeshuis" vervangen door één met de (foutieve) tekst: Hof van Zevenbergen, 1491-1991'. Wat tegen de vervanging van de gevelsteen is, is ons niet duidelijk. De oude gevelsteen is direct links van de toegang in de onderdoorgang tegen de muur bevestigd als historisch element uit de Weeshuisperiode. Bij de restauratie van de voorgevel is een nieuwe gevelsteen aangebracht die recht doet aan de oorspronkelijke naam van het gebouw, het jaar van de bouw van het hoofdgebouw en het jaar van restauratie.

Onder 'intensieve bouwhistorische begeleiding' verstaan wij toch geheel iets anders en die heeft ook niet plaatsgevonden. Er is inderdaad een 'goede relatie met (...) partijen' nodig om van een geslaagde samenwerking te kunnen spreken. Het gaat er dan om dat men zich met respect voor elkaars inbreng neerlegt bij een noodzakelijk besluit en niet probeert eigen inzichten pertinent door te drijven. Bouwen en zeker restaureren is ook concessies doen, eruit halen wat ook financieel haalbaar is, maar ook dat doen wat bouwkundig verantwoord is.

Ten aanzien van 'geen directie'-voering, 'wisselende uitvoerders', 'combinatie van maar liefst vijf aannemers', de daardoor 'verstoorde relatie met de bouwhistorici', 'architect en uitvoerder [ervaren] deze bouwhistorici als lastig' en overbodig, het volgende: inderdaad heeft er een beperkte directievoering plaatsgevonden. Er heeft slechts één uitvoerder op het werk gezeten met een hulpuitvoerder die bij ziekte van de uitvoerder deze heeft vervangen; daarover waren alle overige betrokkenen zeer tevreden. De combinatie van 5 aannemers heeft o.i. een positieve invloed op de restauratie gehad omdat uiteindelijk van de vakkennis van die bedrijven gebruik gemaakt kon worden. Dat er een verstoorde relatie met de bouwhistorici zou zijn komt voor rekening van de auteur. Het mag duidelijk zijn dat door dit artikel de relatie er zeker niet beter op is geworden. De architect en de uitvoerder hebben gebruik gemaakt van door de bouwhistorie aangedragen gegevens, maar niet alle ideeën zomaar overgenomen. Als de bouwhistoricus zijn zin wil doordrijven dan wordt hij zeker als lastig ervaren. Overbodig zijn de bouwhistorici zeker niet, maar zij zijn vaak te veel gefixeerd op bepaalde zaken.

Dat het 'onderzoek vaak aantoonbaar kostenbesparend kan zijn' zal aan de hand van concrete voorbeelden aangetoond moeten worden. De zinsnede 'alle restauratieblunders zijn met een dikke speciepap afgedekt zodat het er allemaal weer oud uitziet' slaat als een tang op een varken. Het is van meet af aan de bedoeling geweest de gevels te slenpen; het met een dunne cement/zand/kalk mortel bezetten/afkwasten van de gevelmetselwerken. Niet om het er oud uit te laten zien, maar om een zekere eenheid in de gevelvlakken te verkrijgen met behoud van de oorspronkelijke metselwerkstructuur. In overleg met de gemeente is de kleur en de structuur vastgesteld; een kleurspecialist heeft zelfs de kleuren van de gevelafwerking mede bepaald. De kwalificatie van 'een holle nieuwbouw-fake' is zeer grievend voor alle mensen die bij de restauratie betrokken zijn geweest, voor de opdrachtgever en voor de huurder/gebruiker van het pand. Wij raden een ieder aan ter plaatse te gaan kijken om een eigen oordeel te vormen en zichzelf te overtuigen dat er absoluut van 'een holle nieuwbouw-fake' geen sprake is.

Wij menen met dit artikel een aantal zaken te hebben verduidelijkt/van achtergrond informatie te hebben voorzien en tevens een aantal onwaarheden te hebben rechtgezet. Van een aanval onder de gordel zijn ook wij niet gediend. Als er in de toekomst anders of nog beter met bouwhistorische gegevens omgegaan moet worden dan is dat zeker bespreekbaar, maar restaureren is

meer dan alle ideeën en wensen van de bouwhistorici honoreren. Een flexible houding van de bouwhistorici is dan een eerste vereiste wil de samenwerking vruchtbaar kunnen zijn. Het artikel van de heer Ronald Glaudemans getuigt daar allerminst van.

*De Bouwcombinatie "Hof van Zevenbergen" en
Architectenburo Teering-van der Vliet BV: ing. G.B.F. van der Vliet*

Naschriften

Het heeft geen zin hier te komen met een welles-nietes-reactie, zeker niet als duidelijk is dat we niet op dezelfde golflengte spreken. Naar mijn idee wordt door de bouwcombinatie vergeten dat mijn reactie geschreven is vanuit een bouwhistorische invalshoek, voor een specifiek bouwhistorisch geschoold/geïnteresseerd lezerspubliek. Mijn kwalificatie van de restauratie is dan ook gebaseerd op typisch bouwhistorische argumenten en komt voornamelijk voort uit het feit dat er te weinig van de oorspronkelijke bouwsubstantie bewaard is gebleven. Op basis van beide zienswijzen kunnen de lezers zich naar mijn idee een beeld vormen van de mate waarin de bouwhistorische onderzoeksgegevens zijn benut voor de restauratie.

Eén ding moet ik zeker rechtzetten. Het artikel is op strikt persoonlijke titel tot stand gekomen en het is dan ook volstrekt onjuist van de heer van der Vliet te suggereren als zou het hier de opinie van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de Gemeente 's-Hertogenbosch betreffen. (R. G.)

Het is voor de gemeentelijk bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch, zacht uitgedrukt, onprettig dat tussen de regels door en over zijn hoofd heen, beweringen worden gedaan over de wijze van participeren bij de restauratie van Het Hof van Zevenbergen. De BAD werkt al sinds 1975 in vele vormen samen met aannemers en architecten. Dat er botsende belangen zijn ligt voor de hand, evenals verschil van mening over de wijze van conservering van historische zaken.

Een optimaal eindproduct moet de basis zijn voor een samenwerkingsverband tussen de partijen. Maar wat is optimaal? In de voorbereidende fase, de 'papierfase', gaat de samenwerking vaak goed. Bij Het Hof van Zevenbergen zelfs zeer goed. Wanneer de bouwactiviteiten starten komen de problemen. Met vallen en opstaan zullen alle partijen in het restauratieproces tot een betere onderlinge samenwerking moeten komen. De discussie over de restauratie van Het Hof van Zevenbergen moet ertoe leiden dat ook in de uitvoerende fase van de restauratie tot betere samenwerking kan worden gekomen. Het langdurig samenwerkingsverband tussen aannemers, architecten en bouwhistorici in 's-Hertogenbosch kan naar mijn mening tegen een (discussie-)stootje, maar we moeten wel op gelijke golflengte praten en niet over hoofden heen.

(A. Van Drunen, gemeentelijk bouwhistoricus)

DATA BOUWHISTORISCH PLATFORM RDMZ 1993

Het bouwhistorisch platform vindt 5 tot 6 maal per jaar plaats in het gebouw van de RDMZ aan het Broederplein te Zeist, steeds 's-morgens om half tien. De lezingen zijn in principe alleen toegankelijk voor mensen die op min of meer professionele wijze bij het bouwhistorisch onderzoek zijn betrokken (Contactpersoon ir. G. Berends, RDMZ). Voor 1993 zijn de volgende data vastgelegd (alle woensdagen): 13 januari, 10 maart, 12 mei, 30 juni, 8 september en 17 november.

JAARLIJKSE CONTACTDAG DONATEURS SBN 1993

Het bestuur van de SBN zal komend voorjaar voor de eerste maal een contactdag voor de donateurs organiseren. Deze zal plaatsvinden op zaterdag 8 mei 1993 te 's-Hertogenbosch. Het thema zal zijn, wat een verrassing, bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Te zijner tijd ontvangt u meer informatie en een intekenformulier. Nadere inlichtingen zijn te verkrijgen op het redactie-adres.

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

BERGHUIS jr, J. en H. JANSE - 'Schilder- en verfkunst' in: *Restauratie Vademecum*, bijdrage 13 (Zeist/'s-Gravenhage 1992), waarin opgenomen een bewerking van Lambertus Simis' leerboek uit het begin van de 19de eeuw.

BOSCHMA-AARNOUDSE, C. - *Renaissance-raadhuisen boven het IJ* (Zutphen 1992).

DRÖGE, J.F. - 'Zijn er nog middeleeuwse huizen in Leiden?', in: L. Barendregt en H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden 13/14; archeologisch jaarverslag 1990/1991* (1992), 33-50.

GLAUDEMANS, R. en E. NIJHOF - 'Het huis "Cupenborch"', *'s-Hertogenbosch*, driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, introductienummer (december 1992), 1-7.

GRUBEN, R.J.W.M. - 'Metselwerk en kapconstructie van de laatmiddeleeuwse Grote Ruwenberg te Sint-Michiëlsgestel', *Het Brabants kasteel* 14 (1991), 57-89 (juli 1992).

HAUSBAU IN GROSSBRITANNIEN, *Jahrbuch für Hausforschung*, Band 40. Bericht über die Tagung des Arbeitskreises für Hausforschung in Chichester/Sussex vom 4.-8. September 1989 (Marburg 1992).

HUIJTS, C.S.T.J. - *De voorhistorische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.* (SHBO, Arnhem 1992).

JANSE, H. - 'Steenmerken' in: *Restauratie Vademecum*, RVblad Merk op steen OI (afl. 29, nov. 1992).

LALEMAN, Marie Christine - 'Van materieel spoor tot boek. Nieuwe wegen voor het huizenonderzoek in Gent', *Stadsarcheologie, bodem en monument in Gent* 16 (1992), nr. 2, 5-8.

LIEVOIS, Daniël - 'Bouwhistorisch onderzoek van particuliere huizen in stedelijk milieu', *Stadsarcheologie, bodem en monument in Gent* 16 (1992), nr. 2, 9-26.

MACLOT, Petra - 'Papieren waarheden bij bouwarcheologische feiten. Onderzoek van particuliere huizen in Antwerpen', *Stadsarcheologie, bodem en monument in Gent* 16 (1992), nr. 2, 27-31.

Stichting Bouwhistorie Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

Algemeen bestuur: H. Janse (algemeen voorzitter), A.H. van Drunen, B.J.M. Klück, E.M. Kylstra, J.M.H. Penders, D.J. de Vries en D.J.K. Zweers.

Dagelijks bestuur: K.J. Steehouwer (voorzitter), A.H.M. Glaudemans (secretaris) en R.J.W.M. Gruben (penningmeester).

Redactieadres: Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225

Redactie Nieuwsbrief: Ronald Glaudemans, Rob Gruben en Herman Janse

Kopij en reacties vóór 1 maart a.s. naar het bovenstaande redactieadres.

Illustratie voorpagina: perspectief van de opbouw van een groot middeleeuws huis in de dertiende-eeuwse fase in Groningen (bron: 'de Breede Mercet', zie p. 10 in deze Nieuwsbrief, tek: F. van der Waard).

Deze uitgave van de Nieuwsbrief werd mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van het Bureau voor Visuele Documentatie te 's-Hertogenbosch.

**BUREAU
VOOR
VISUELE
DOCUMENTATIE**

